

Andrzej Buczyło

Instytut Historii
im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk

SIEĆ CERKIEWNA NA TERENIE KLUCZA POLESKIEGO EKONOMII BRZESKIEJ W XVI–XVIII W.

Słowa kluczowe: Kościół unicki | cerkiew | klucz poleski | ekonomia brzeska | okręg parafialny | lustracje starostwa brzeskiego | fundacje parafii

Andrzej Buczyło: dr, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania badawcze koncentruje na historii Podlasia i powiatu brzeskiego od XV do XVIII w. ze szczególnym uwzględnieniem stosunków religijnych, oraz na dziejach klasztorów do XIX w. i szeroko pojętych naukach pomocniczych historii.
E-mail: andrzej.buczylo@gmail.com.

Wśród licznych na terenie przedrozbiorowego powiatu brzeskolitewskiego dóbr królewskich klucz poleski stanowił zdecydowanie największy obszarowo kompleks. Był to jednak teren bardzo specyficzny: pokryty licznymi bagnami, o bardzo słabych, często piaszczystych glebach, dodatkowo z reguły o bardzo trudnych warunkach gospodarowania. Właśnie te skrajnie niekorzystne warunki spowodowały, że było niewielu chętnych chcących otrzymać je w dzierżawę lub jako nadanie od monarchy¹. Dobra klucza poleskiego pozostały – poza drobnymi kilku- lub kilkunastowlókowymi nadaniami – w niemal niezmienionej postaci od XVI aż niemal do końca XVIII stulecia.

O kształcie sieci parafialnej w I połowie XVI w. na terenie klucza poleskiego nie mamy żadnych informacji, co jest m.in. wynikiem niezachowania się lustracji dóbr monarszych z tego okresu. Najwcześniej wzmiankowaną cerkwią na omawianym obszarze jest cerkiew św. Mikołaja w Oziatach.

¹ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 14, 127.

Wzmianka o niej pojawiła się w 1555 r. w związku z prośbą koniuszego grodzieńskiego Jana Mikołajewicza Hajki, posiadającego w tej wsi folwark. Zwrócił się on do Zygmunta Augusta o przekazanie mu praw patronackich nad istniejącą tam świątynią, z zaznaczeniem, że w razie niewłaściwego wykonywania obowiązków, patronat powróci w ręce władcy². Potomkowie Hajki byli właścicielami części Oziat jeszcze w XVII w.³, niemniej patronat nad cerkwią w bliżej nieznanymi okolicznościach rzeczywiście powrócił do monarchy.

Pierwszy pełny obraz sieci cerkiewnej w poleskich dobrach monarszych przynosi rewizja starostwa brzeskiego sporządzona przez rewizora królewskiego Dymitra Sapiechę w 1566 r. Po raz pierwszy odnotowane zostało wtedy istnienie cerkwi w Dywinie pw. św. Praksedy⁴, w Hwoźnicy⁵, Łukowie⁶, Małorycie⁷, Ołtuszu⁸, Radzieżu⁹, Wielkorycie¹⁰ oraz Miedwedce¹¹. Szerszego omówienia będzie wymagała ta ostatnia, która w późniejszym okresie przestała istnieć, podobnie zresztą jak i sama wieś. Miedwedka pojawiła się jeszcze w rewizji starostwa brzeskiego sporządzonej przez Fedora Pocięja Korzeniowskiego i kniazia Jana Szujskiego w 1588 r., gdzie wspomina się o istnieniu włóki cerkiewnej¹². Zarówno miejscowości, jak i cerkwi brak już jednak w opisie klucza poleskiego z 1657 r. W 1566 r. miejscowość ta nie należała do małych: miała 23 włóki gruntu. Trudno stwierdzić, jakie były przyczyny jej całkowitego zniknięcia, ale zapewne wraz z upadkiem wsi istnieć przestała również funkcjonująca tam cerkiew. Warto tu także wyraż-

² *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссією для разбора древних актов* (dalej: AWAK), t. 2, Вильна 1867, s. 5–6.

³ W 1667 r. właścicielem Oziat, zwanych wtedy Hajkowskimi, był sędzia ziemski mścislawski Kazimierz Stanisław Hajko, a w 1690 r. Jan Hilary Hajko – *Метрыка Литевска. Режестры Подымного Великого Кsięstwa Литевскаго. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000, s. 20–21, 35.

⁴ *Документы Московскаго Архива Министерства Юстицији* (dalej: DMAMJ), t. 1, Москва 1897, s. 276.

⁵ Tamże, s. 317.

⁶ Tamże, s. 299.

⁷ Tamże, s. 303.

⁸ Tamże, s. 310.

⁹ W tym wypadku brak wymienionych włók cerkiewnych przy spisie mieszkańców, ale ich istnienie zostało podane w sumarycznym podsumowaniu – tamże, s. 315.

¹⁰ Tamże, s. 295.

¹¹ Tamże, s. 312.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), dz. LVI, sygn. B.7, k. 12.

nie podkreślić, że wszystkie pojawiające się w rewizji D. Sapiehy cerkwie są wzmiankowane jako już istniejące, co może świadczyć o ich starszej genezie.

Między 1566 a 1588 r. na terenie klucza poleskiego ufundowana została jeszcze jedna świątynia. Cerkiew w Rzeczycy w XVIII w. nosząca wezwanie św. Michała Archanioła była do tej pory niemal pomijana w literaturze. Z pewnością zaważyło na tym błędne utożsamianie jej z cerkwią istniejącą we wsi Rzeczycza w okolicach Kamieńca Litewskiego. Już samo położenie Rzeczycy było nietypowe, gdyż wieś ta – mimo iż należała do klucza poleskiego – znajdowała się, jak wskazują źródła, w pewnej odległości od niego¹³. W rewizji starostwa brzeskiego z 1588 r. wyraźnie zanotowano *siolo Rzeczycza Poleska za Ratnem*¹⁴, a w 1657 r. *siolo Rzeczycza przy granicy Koronnej za rzeką Prypecią*¹⁵. Wieś stanowiła więc tak naprawdę enklawę lub półenklawę na terenie koronnego województwa ruskiego i ziemi chełmskiej (włość ratneńska). Wspomniana Rzeczycza w styczniu 1663 r.¹⁶ została nadana proboszczowi nowo fundowanego kościoła rzymskokatolickiego w Dywinie i wraz z tym nadaniem istniejąca we wsi cerkiew zmieniła patronat z królewskiego na duchowny.

Diametralną zmianę w funkcjonowaniu sieci parafialnej Kościoła prawosławnego przyniósł 1596 r. W Brześciu doszło wtedy do zawarcia unii między Kościołem katolickim i częścią Kościoła prawosławnego. W krótkim czasie doprowadziło to do wybuchu (często gwałtownych) konfliktów między zwolennikami nowo powstałego Kościoła unickiego a zwolennikami pozostań przy prawosławiu. Ciężko powiedzieć, jak wyglądała sytuacja w tym względzie w kluczu poleskim. Znane informacje o konfliktach religijnych na obszarze powiatu brzeskolitewskiego nie wspominają nic o cerkwiach z tego klucza.

Z jednej strony można przypuszczać, że Zygmunt III – jako gorący zwolennik uznania obrządku unickiego za jedynego reprezentanta chrześcijaństwa wschodniego na terenie Rzeczypospolitej – nakazał przekazanie zwolennikom unii cerkwi w swych dobrach. W chwili zawierania unii starostą brzeskim był Dymitr Chalecki, który złożył nawet swój podpis pod aktem

¹³ „Ta wieś oddalona od klucza poleskiego” – Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), f. 11, spr. 1454, 26v.

¹⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. B.7, k. 9v.

¹⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XVIII, sygn. 36, s. 7.

¹⁶ Świadczy o tym informacja z listu Jana Kazimierza do Aleksandra Śliźnia z 23 stycznia 1663 r., w którym król wspomina, że wieś Rzeczycza została nadana Kościołowi dywińskiemu i żeby wiceekonom od tej pory nie pobierał stamtąd danin – AGAD, AR, dz. XVIII, sygn. 32, s. 1–2.

unii i odmówił przyjęcia protestacji prawosławnych w sądzie grodzkim¹⁷. Kolejny starosta brzeski, Hieronim Chodkiewicz – w młodości prawosławny – przeszedł na katolicyzm pod wpływem jezuitów i wspierał ten zakon finansowo¹⁸, co pozwala sądzić, że i on był zwolennikiem unii. Kolejnym starostą został Lew Sapięha, którego roli dla Kościoła unickiego nie trzeba wspominać. Pozwalałoby to sądzić, że w krótkim czasie wszystkie cerkwie z klucza poleskiego znalazły się w rękach unitów.

Z drugiej jednak strony przykład cerkwi we wsi Łukowo wskazuje, że nie musiał to być tak łatwy proces. Jak wynika z przywileju królewskiego z 1643 r., miejscowa świątynia przez długi czas była opuszczona i popadła w ruinę. Na własny koszt wyremontował ją, wyposażył w naczynia liturgiczne oraz wznosił zabudowania gospodarcze unicki kapłan Laurenty Grudziński, który dostał w zamian prawo objęcia tego beneficjum i obietnicę dziedziczenia go przez jego potomków¹⁹. Wspomniany kapłan objął to beneficjum kilka lat wcześniej, gdyż jest wzmiankowany jako *świaszczennik łukiewski* już w 1638 r.²⁰ Przykład ten wskazuje na możliwość, że w wypadku, gdy kapłani opowiadali się przeciw unii, część świątyń w dobrach królewskich mogła być zamykana i nie funkcjonowała *de facto* przez wiele lat.

Pierwsza połowa XVII w. na terenie dóbr królewskich to także okres nowych fundacji, niewątpliwie już unickich. Pierwsza z nich, cerkiew pw. Narodzenia NMP w Czernianach, powstała w 1608 r. Z tego roku pochodzi informacja o dokumencie monarszym nadającym miejscowemu popowi włókę ziemi²¹. Wzmianki o kolejnych fundacjach przynosi inwentarz klucza poleskiego z 1657 r. Znajduje się w nim pośrednia informacja o istnieniu drugiej cerkwi w królewskim mieście Dywinie²². Po raz pierwszy bezpośrednio wspomina się o niej dopiero w 1668 r.²³, ale jej istnienie już w 1657 r. jest pewne. Można to stwierdzić na podstawie informacji ze wsi Ossa, gdzie odnotowano istnienie jednej włóki należącej do nieokreślonej cerkwi dywińskiej²⁴. Z późniejszych źródeł wiadomo, że właśnie cerkiew Narodzenia

¹⁷ O. Halecki, *Chalecki Dymitr*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 3, Kraków 1937, s. 248.

¹⁸ W. Dobrowolska, *Chodkiewicz Hieronim (Jarosz)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 360.

¹⁹ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 226.

²⁰ AWAK, t. 6, Вильна 1872, s. 315.

²¹ AGAD, Sumariusz Metryki Litewskiej, ks. VII, k. 121v.

²² AGAD, AR, dz. XVIII, sygn. 36.

²³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej: NGAB), f. 1928, op. 1, spr. 36, k. 63v.-64.

²⁴ „Na cerkiew dywińską wolna włóka 1” – AGAD, AR, dz. XVIII, sygn. 36, s. 5.

NMP, w przeciwieństwie do istniejącej już w XVI w. cerkwi św. Praksedy, miała uposażenie rozbite na dwie części: jedna włóka znajdowała się na terenie włości miejskich, druga natomiast właśnie w Ossie, co pozwala uznać to za dowód jej istnienia.

W tym samym inwentarzu pojawia się wzmianka o jeszcze jednej świątyni nienotowanej wcześniej. We wsi Orzechowo wspomniana jest 1 wolna włóka na cerkiew²⁵. Z późniejszych danych wiadomo, że świątynia orzechowska nosiła wezwanie św. Praksedy Męczennicy.

Okres wojen z połowy XVII w. okazał się bardzo trudny dla omawianego obszaru. Dobra królewskie szczególnie były narażone na zniszczenia. Podobny los spotkał też klucz poleski. Przykładem może tu być Wierzcholesie. W rewizji z 1668 r. na 24 włóki zasiedlonych było zaledwie $2\frac{1}{2}$ ²⁶. Jeszcze w 1680 r. $11\frac{3}{4}$ włóki zostało określone jako puste, a mieszkańcom pozwolono je obsiać *na trzeci snop*²⁷. Podobnie było w Radzieżu: w 1668 r. na 36 włości pustych było aż $27\frac{1}{4}$ ²⁸. 12 lat później w tej wsi liczba wolnych włości jeszcze wzrosła do $29\frac{3}{4}$ włości²⁹! W 1680 r. nadal duża liczba opustoszałych włości znajdowała się m.in. w Ołtuszu: na 32 włości pustych było $21\frac{1}{2}$.

Paradoksalnie jednak lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XVII w. to okres niebywale intensywnego rozwoju sieci parafialnej w kluczu poleskim. W ciągu niespełna 20 lat po zakończeniu działań wojennych – mimo tak znacznego spadku ludności i zniszczeń gospodarczych – ufundowano tu aż pięć nowych parafii. Jest to także tym bardziej dziwne, że takiego wzmożonego ruchu fundacyjnego nie widać ani w dobrach monarszych na terenie koronnego województwa podlaskiego (nie powstała tam w omawianym okresie ani jedna świątynia), ani w czterech pozostałych kluczach ekonomii brzeskiej (tylko dwie fundacje – Saki i Ortel Królewski). Widać tu więc wyraźnie jakiś szerszy zamysł ówczesnego ekonomy, Aleksandra Hilarego Połubińskiego.

Tak licznych fundacji na pewno nie uzasadniały potrzeby ludności, gdyż klucz poleski zawsze należał do słabo zaludnionych, a okres wojen tylko jeszcze to spotęgował. Być może – choć to tylko hipoteza – nowe fundacje miały być sposobem na nakłonienie do powrotu ludności, która opuściła

²⁵ Tamże, k. 13.

²⁶ Tamże, k. 75v.

²⁷ LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 34.

²⁸ NGAB, f. 1928, op. 1, spr. 36, k. 77.

²⁹ LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 37v.

swe domostwa w czasie wojny i ukryła się w trudno dostępnych miejscach. A. Laszuk, badająca ludność województwa podlaskiego w II połowie XVII w., odnotowała takie zjawisko i wysunęła tezę, że to właśnie powroty ukrywających się w puszczech odpowiadały za dość szybki wzrost liczby mieszkańców w niektórych miejscowościach³⁰. Niewykluczone, że z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia na Polesiu. Być może część mieszkańców po kilkunastu latach życia na wolności nie była skłonna wracać do miejsca wcześniejszego zamieszkania i związanych z tym dawnych powinności. Może wspomniane fundacje miały być jakąś przemyślaną próbą nakłonienia ludzi do powrotu?

Jako pierwsza ze wspomnianych pięciu nowych fundacji powstała cerkiew Przemienienia Pańskiego w Chocisławiu. W wizytacji z 1726 r. zamieszczona została informacja, że w archiwum parafialnym znajdował się przywilej wystawiony w 1665 r. przez Aleksandra Śliźnia, wydany za zgodą króla³¹. Nie jest to do końca prawda, gdyż wspomniany dokument jest zapewne tożsamy z wystawionym 22 grudnia 1665 r. i przechowywanym dziś w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Miał on bardziej charakter notycji niż właściwego przywileju, ale znalazły się w nim informacje o genezie parafii. Wynika z nich, że nowy ośrodek został utworzony na bazie starej cerkwi z Ołtusza, która na prośbę mieszkańców wsi – za zgodą biskupa włodzimierskiego, Jana Pocięja – została przeniesiona do Chocisławia³². Następnie mieszkańcy zwrócili się z prośbą o nadanie przyszłemu parochowi włości ziemi. Wiceekonom brzeski, Aleksander Ślizien³³, wyraził zgodę, zastrzegając jednak konieczność uzyskania jeszcze potwierdzenia decyzji od ekonomy, Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Także zachowana rewizja ekonomii brzeskiej z 1668 r. potwierdza datę budowy, wspominając o nowo fundowanej cerkwi³⁴.

W ciągu 12 lat między spisaniem rewizji ekonomii brzeskiej z 1668 r. i 1680 r. w źródłach pojawiają się informacje aż o czterech nowych świątyniach założonych na terenie klucza poleskiego. Najprawdopodobniej w 1671 r.

³⁰ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 38.

³¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej ChKGK), sygn. 101, k. 242v.

³² AGAD, AR, dz. X, sygn. 279, s. 29–30.

³³ Aleksander Ślizien pełnił tę funkcję za czasów zarządzania królewsczyzną przez Aleksandra Hilarego Połubińskiego – m.in. 23 marca 1658 r. spisał on inwentarz Skoków podczas podawania wsi Stefanowi Szumskiemu – AGAD, AR, dz. X, sygn. 277, nlb.

³⁴ W rewizji tej znajduje się informacja potwierdzająca, że cerkiew posiadała włość ziemi z nadania „IMP Jekonoma” – NGAB, f. 1928, op. 1, spr. 36, k. 81.

ufundowana została parafia w Doropijewiczach. Data nie jest pewna, gdyż w zachowanych wizytacjach są podane dwie różne daty. W wizytacji z 1726 r. jako datę wystawienia aktu fundacyjnego podano 3 marca 1674 r.³⁵, z kolei w wizytacji z 1759 r. znajduje się wpis, że w archiwum parafialnym istnieje dokument datowany na 3 marca 1671 r. Po dziennej dacie wystawienia widać, że chodzi o ten sam przywilej. Bardziej prawdopodobny jest ten drugi wpis, gdyż zawiera dużo dokładniejszy opis wspomnianego dokumentu. Wiadomo, że nie był to dokument wystawiony bezpośrednio przez monarchę (wbrew temu, co podał wizytator w 1726 r., mówiąc o funduszach królów, z których jeden pochodzi z 1674 r.). Zamiast króla – zapewne w założeniu, że później dokument będzie confirmowany – dokonał tego Stanisław Franciszek Paprocki, podczaszy dobrzyński i zastępca ekonomia brzeskiego (*vice ekonom*)³⁶.

Nowe cerkwie ufundowane zostały także w Zburazu i Wierzcholesiu. Rewizja ekonomii brzeskiej z 1680 r. określa cerkiew zburaską jako nowo erygowaną³⁷. Wiadomo jednak, że istniała ona na pewno już w 1677 r., gdyż z tego roku pochodzi wzmianka o kapłanie z tej miejscowości, Janie Wizowski³⁸. Także w tym roku po raz pierwszy wspomina się o cerkwi wierzcholeskiej i jej parochu Michale Budziłowiczu³⁹.

Najpóźniej w źródłach pojawia się cerkiew w Lachowcach. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z rewizji ekonomii z 1680 r.⁴⁰ Jej brak w czasie poprzedniej rewizji z 1668 r. pozwala nieco uściślić datę jej powstania. Najbardziej prawdopodobnej jednak czas założenia tejże cerkwi jest bliższy wcześniejszej z tych dwóch dat, co może sugerować casus cerkwi zburaskiej powstałej przed 1677 r., w rewizji z 1680 r. określonej jako nowo erygowana. W przypadku opisu Lachowców brak takiej informacji.

Ważnym uzupełnieniem istniejącej sieci parafialnej były świątynie filialne. Na terenie klucza poleskiego znajdowały się trzy tego typu świątynie. Pierwsza z nich powstała w Rudzie, w parafii w Wielkorycie. Wystawcą jej dokumentu fundacyjnego z 9 maja 1676 r. był wspomniany już Aleksander Ślizień⁴¹. Kaplica powstała w obrębie znajdującego się tam królewskiego

³⁵ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 241v.

³⁶ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 177.

³⁷ „Na cerkiew uniacką nowej fundatjej wolnych włók 2” – LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 38v.

³⁸ AWAK, t. 3, Вильна 1870, s. 259.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 30.

⁴¹ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 217.

dworu w celu zapewnienia jego mieszkańcom opieki duszpasterskiej. Zapis wizytatora z 1759 r. wspomina, że kapłan dojeżdżał tam co niedzielę i w święta rzymskie⁴². Świadczy to o tym, że wobec znacznej odległości od najbliższych kościołów katolickich⁴³ kaplica pełniła także funkcję świątyni rzymskokatolickiej.

W obu zachowanych XVIII-wiecznych opisach odnotowana jest nietypowa lokalizacja kaplicy. Nie była ona samodzielny budynek, a została zbudowana na skarbcu⁴⁴ lub – jak podano w 1726 r. – na spichlerzu⁴⁵. Ostatecznie kwestię jej dokładnego położenia rozwiązuje zapis z rewizji ekonomii brzeskiej z 1680 r., w którym wspomina się o nowo zbudowanej kaplicy. Świątynia została postawiona na środku dziedzińca, na wysokiej murowanej piwnicy (*sklepista do szyie*), do której przylegał skarbiec⁴⁶.

Kaplicy, która posiadała nawet własne uposażenie wynoszące 1 włókę, w ciągu XVIII w. zmieniono wezwanie. Wymienione w 1726 r. wezwanie Trójcy Świętej zostało zastąpione wzmiankowanym w 1759 r. wezwaniem Ducha Św.

Wspomnianą kaplicę obsługiwali kapłani z Wielkoryty. W początkach XVIII w. funkcję jej kapłana sprawował dziekan poleski Mateusz Pawłowicz, który jednak po wprowadzeniu w 1707 r. na beneficjum wielkoryckie swojego syna Bazylego skupił się tylko na obsłudze kaplicy⁴⁷. Było to rozwiązanie niezgodne z ustaleniami przewidującymi na tym beneficjum jedynie jednego kapłana, czego nie omieszkał zanotować wizytator w 1726 r. Ostatecznie takie rozwiązanie przyjęło się, gdyż w 1759 r. w parafii nadal było dwóch kapłanów: Michał i Jerzy Pawłowiczowie⁴⁸.

Kaplica w Rudzie nie przetrwała do okresu rozbiorowego. Wspomiana wizytacja z 1759 r. jest ostatnią wzmianką o jej istnieniu. W sporządzonej

⁴² „WW XX Wielkorytscy dla wygody dwornej tygodniami w tej kapliczce co niedziela i w święta rzymska mszy ś[więte] odprawują” – LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 217.

⁴³ Najbliższe kościoły (Brześć, Kodeń, Sławatycze i Włodawa) znajdowały się w odległości ok. 30 km od Rudy, a najprawdopodobniej parafialnym dla tych terenów był kościół w Dywinie oddalony o ok. 35 km. Zob. spis parafii katolickiej diecezji łuckiej z 1630 i 1797 r., [w:] P.J.K. Podlasiak [J. Pruszkowski], *Janów Biskupi, czyli Podlaski z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 26–28.

⁴⁴ „[...] na skarbcu z drzewa budowana z jedną kopułką [...]” – LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 216.

⁴⁵ „Kaplica ta w samym dworze rudzkim na spichlerzu [...]” – APL, ChKGK, sygn. 101, k. 245.

⁴⁶ LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 20.

⁴⁷ „[...] przy której zostaje ad praesens assistuje przewielebny ociec Mateusz Pawłowicz dziekan poleski” – APL, ChKGK, sygn. 101, k. 245.

⁴⁸ Na pewno krewni wspomnianych Mateusza i Bazylego Pawłowiczów. Mamy tu przykład dziedziczenia beneficjum w obrębie jednej rodziny przez kilka pokoleń, gdyż w czerwcu 1794 r. na tym beneficjum wzmiankowany jest Stefan Pawłowicz – LVIA, f. 634, op. 3, spr. 94, k. 3–3v.

w 1786 r. rewizji ekonomii brzeskiej i kobryńskiej przy opisie dworu w Rudzie nie ma już żadnych informacji o kaplicy. Opisana została tylko murowana piwnica, na której niegdyś się znajdowała⁴⁹. Brakuje także informacji o gruncie podległym tej świątyni⁵⁰. Sporządzony w 1800 r. opis cerkwi diecezji brzeskiej przy Wielkorycie w rubryce filie nie podaje informacji o kaplicy w Rudzie⁵¹.

Własną kaplicę posiadała też cerkiew w Wierzcholesiu, nie znajdowała się ona jednak na terenie dóbr królewskich, ale w Chodeniczach – pobliskich dobrach należących do drobnej szlachty. Obie świątynie dzieliła od siebie zaledwie odległość ok. 3 km. O dacie powstania kaplicy chodenickiej niewiele wiadomo. Są pewne wzmianki mogące sugerować, że niegdyś była to samodzielna cerkiew parafialna, ale po zbudowaniu nowej cerkwi w Wierzcholesiu spadła ona do roli świątyni filialnej. Wskazuje na to chociażby nazwanie w 1676 r. Michała Budziłłowicza parochem chodenickim, podczas gdy już w roku następnym określono go jako parocha wierzcholeskiego⁵². Także w wizytacji z 1759 r. wizytator zanotował, że cerkiew chodenicka została dawno przyłączona do Wierzcholesia jako filia, ale brak na to dokumentów⁵³.

Trzecią kaplicą funkcjonującą na terenie klucza poleskiego była kaplica w Zabłociu, stanowiąca filię parafii Łukowo⁵⁴. Została ona wyświęcona w 1790 r.⁵⁵ Wraz z fundacją wspomnianej kaplicy ostatecznie ukształtowała się sieć cerkiewna funkcjonująca na terenie klucza poleskiego ekonomii brzeskiej w dobie przedrozbiorowej.

O ile ustalenie sieci cerkwi wraz z podstawowymi danymi na ich temat – takimi jak wezwania – w wypadku klucza poleskiego jest możliwe, o tyle już przynależność dekanalna czy zmiany w kształcie okręgów parafialnych nastroczają trudności i często są nieuchwytnie w źródłach. W Kościele prawosławnym, a później także w Kościele unickim aż do schyłku XVII w. podstawową jednostką wyższego szczebla niż parafie były protopopie. Później w wypadku Kościoła unickiego przekształciły się one – wzorem Kościoła

⁴⁹ LVIA, f. 11, spr. 1468, k. 67.

⁵⁰ Tamże, k. 66–68.

⁵¹ LVIA, f. 634, op. 3, spr. 156, k. 1.

⁵² AWAK, t. 3, s. 259, 266.

⁵³ „[...] że już od dawnego czasu ta cerkiew ali bardziej kapliczka wraz z obywatelami wsi Chodynich do cerkwi i parocha wierzcholeskiego przyłączona tanquam filia, ale nie masz na to dokumętu żadnego” – LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 170.

⁵⁴ Zabłocie to nie jest tożsame z Zabłociem w dobrach kodeńskich Sapiehów, gdzie cerkiew istniała już przed zawarciem unii.

⁵⁵ LVIA, f. 634, op. 3, spr. 156, s. 1.

rzymskokatolickiego – w dekanaty⁵⁶. Następowało to wieloetapowo, czego świadectwem jest spotykane jeszcze czasem w źródłach z przełomu XVII i XVIII w. wymienne stosowanie określenia „protopopia” i „dekanat”.

W XVIII w. zdecydowana większość parafii z terenu klucza poleskiego wchodziła w skład dekanatu poleskiego (aż 14 z 17 wówczas istniejących)⁵⁷. W latach dwudziestych tego stulecia zmieniła się przynależność parafii w Oziatach, która między 1726 a 1729 r. została przeniesiona z dekanatu poleskiego do dekanatu kobryńskiego i w jego obrębie pozostawała aż do rozbiorów⁵⁸. Do dekanatu poleskiego nie należały również parafie w Radzieżu, Ołtuszu i Orzechowie, włączone do dekanatu włodawskiego. Czy tak było też w poprzednich stuleciach? Nie jest znana nawet dokładna data powstania protopopii poleskiej. Nie wiadomo na pewno, czy istniała ona już w XVI w., gdyż najstarsza znana wzmianka o protopopie poleskim pochodzi dopiero z 1631 r. Był nim wtedy Hieronim Wasilewicz Starowolski, kapłan brzeskiej cerkwi Przemienienia Pańskiego⁵⁹. Także wspomniane parafie w Radzieżu, Ołtuszu i Orzechowie w XVII w. nie mogły należeć do protopopii/dekanatu włodawskiego, gdyż powstał on dopiero na przełomie XVII i XVIII w., gdy dobra sławatyckie i włodawskie przeszły odpowiednio w ręce Radziwiłłów i Pociejów. Przekształcili oni działające tam jeszcze cerkwie prawosławne w unickie i dopiero wtedy utworzono też dekanat włodawski⁶⁰.

Pierwszy dziekan włodawski, Daniel Zaderycz, wzmiankowany w źródłach w 1698 r., był równocześnie parochem opolskim. Pierwotnie więc te trzy wspomniane parafie należały zapewne do dekanatu poleskiego, a utworzenie dekanatu włodawskiego oznaczało jednocześnie zerwanie z wywodzącym się jeszcze ze średniowiecza zwyczajem dostosowywania granic protopopii do istniejących jednostek administracji państwowej⁶¹.

⁵⁶ Szerzej problem ten przedstawił L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969 (1970), s. 921–924.

⁵⁷ Wizytycje dekanatu poleskiego z 1726 r. zob. APL, ChKGK, sygn. 101, k. 237–260.

⁵⁸ Oziaty w wizytacji z 1726 r. są wymienione jeszcze w składzie dekanatu poleskiego, ale już w spisie duchowieństwa z 1729 r. kapłan oziacki Teodor Zdanowicz występuje jako kapłan dekanatu kobryńskiego – APL, ChKGK, sygn. 101, k. 259v.–260; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskich, sygn. 930, k. 70. Edycja tego ostatniego źródła zob. A. Гіль, І. Скочиляс, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Львів 2013, s. 223–232, oraz tychże, *Kościół wschodnie w Państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 649–662.

⁵⁹ NGAB, f. 1741, op. 1, spr. 12, k. 457–458.

⁶⁰ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 276v.

⁶¹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 133.

Wiele problemów rodzi także próba hipotetycznej rekonstrukcji okręgów parafialnych w XVI i XVII w. Z całą pewnością można stwierdzić, że dywińska parafia Narodzenia NMP została wydzielona z drugiej dywińskiej parafii św. Praksedy, na co wskazuje chociażby fakt, że połowa uposażenia cerkwi Narodzenia NMP znajdowała się we wsi Ossie, leżącej w okręgu cerkwi św. Praksedy. Podobnie z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że wieś Chocisław przed fundacją w niej cerkwi należała do parafii w Ołtuszu, gdyż w świetle rewizji ekonomii brzeskiej z 1680 r. stanowiła ona właśnie część wójtostwa w tej miejscowości⁶². Na takie rozwiązanie może wskazywać także sygnalizowana translokacja do Chocisławia starej ołtuskiej świątyni. Często jednak jednoznaczne określenie nie jest możliwe, a przykład Wierzcholesia, który prawdopodobnie przed powstaniem tam cerkwi należał do parafii w dobrach prywatnych (Chodenicze), może sugerować, że okręgi parafialne nie zawsze musiały pokrywać się ze stosunkami własnościowymi.

Analizując wielkość okręgów parafialnych w XVIII w., można wyraźnie zauważyć, że zdecydowaną większość z nich stanowią parafie jednowioskowe. Na 16 istniejących wtedy parafii pod patronatem królewskim⁶³ aż dziewięć było jednowioskowymi. Liczba ta jednak jeszcze wzrośnie, gdy zauważymy, że w skład parafii w Wielkorycie – obok samej miejscowości – wchodziła jeszcze Ruda, która była *de facto* dworem królewskim, nie wsią, a i istniejąca tam kaplica w II połowie XVIII w. przestała istnieć. Podobnie hipotetycznie można przyjąć, że i cerkiew w Miedwiedce, która zaginęła w I połowie XVII w. była parafią jednowioskową, gdyż w przeciwnym razie zostałyby ona translokowana do którejś z miejscowości z jej okręgu, a w najbliższym sąsiedztwie w tym okresie nie powstała żadna nowa cerkiew. Dwie kolejne parafie – Łukowo i Wierzcholesie – liczyły tylko po dwie wsie, przy czym druga ze wspomnianych obejmowała wieś niebędącą własnością królewską. Na takim kształcie sieci parafialnej w kluczu poleskim niewątpliwie zaważyły trudne warunki środowiskowe i będące ich skutkiem problemy komunikacyjne (brak odpowiednich dróg czy zmiany poziomu wód). Te tak specyficzne warunki spowodowały, że – w przeciwieństwie do typowego dla Podlasia i północnych części Wielkiego Księstwa Litewskiego modelu parafii obejmującej kilka miejscowości – na terenie klucza poleskiego przeważały

⁶² LVIA, f. 11, spr. 1454, k. 35v.

⁶³ Pominięta została tu cerkiew w Rzeczycy, gdyż w XVIII w. nie była ona już pod patronatem królewskim.

bardzo niewielkie parafie, co zbliżało ten obszar do modelu występującego w południowych eparchiach koronnych⁶⁴.

Zachowane informacje źródłowe pozwalają stwierdzić, że sieć parafialna na terenie klucza poleskiego ekonomii brzeskiej liczyła w XVI–XVIII w. łącznie 18 ośrodków parafialnych. Swój ostateczny kształt przybrała ona w latach siedemdziesiątych XVII w., gdy przeprowadzono szereg nowych fundacji. W ciągu całego XVIII stulecia powstała już tylko kaplica w Zabłociu, a istniejąca od IV ćwierci XVII w. kaplica w Rudzie przestała istnieć. Nie wszystkie świątynie istniejące w XVI i XVII stuleciu przetrwały do 1795 r. Wraz z upadkiem w bliżej nieokreślonych okolicznościach wsi Miedwiedki przestała istnieć tamtejsza cerkiew. W jednym wypadku doszło także do zmiany patronatu z królewskiego na kościelny (cerkiew w Rzeczycy). Na omawianym obszarze upowszechnione były niewielkie, z reguły jednowioskowe parafie. Klucz poleski jest dobrym przykładem ukazującym jak specyficzne warunki środowiskowe mogą wpływać na kształt sieci parafialnej.

Sieć cerkwi na obszarze klucza poleskiego ekonomii brzeskiej w XVI–XVIII w.

⁶⁴ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 814–815.

Aneks 1. Wykaz cerkwi funkcjonujących w XVI–XVIII w. na terenie klucza poleskiego ekonomii brzeskiej

Miejscowość	Wzwanie	Dekanat	Data fundacji	Okręg parafialny (w XVIII w.)	Uwagi
Chocisław	Przemienienia Pańskiego	poleski	1665 r.	Chocisław	
Czerniany	Narodzenia NMP	poleski	1608 r.	Czerniany	
Doropijewicze	Narodzenia NMP	poleski	1671 r.	Doropijewicze	
Dywin	Narodzenia NMP	poleski	przed 1566 r.	część Dywina, Borysówka, Kletyszcze	
Dywin	św. Prakseidy Męczenniczki	poleski	między 1588 a 1657 r.	część Dywina, Ossa, browarnicy i „ludzie wędrowni” oraz w 1759 r. dodatkowo wieś Zawale	
Hwoźnica	Wniebowzięcia NMP	poleski	przed 1566 r.	Hwoźnica, Brodziatyn	w 1566 r. wieś określona jako Huźnie
Lachowce	Narodzenia NMP	poleski	między 1668 a 1680 r.	Lachowce	
Łukowo	Narodzenia NMP	poleski	przed 1566 r.	Łukie, Zabłocie	
Małoryta	św. Mikołaja	poleski	przed 1566 r.	Małoryta	
Miedwiedka	brak danych	?	przed 1566 r.	nie istniała	cerkiew przestała istnieć między 1588, a 1657 r.
Ołtusze	Przemienienia Pańskiego	pierwotnie poleski?, od k. XVII w. włodawski	przed 1566 r.	Ołtusze	
Orzechowo	św. Prakseidy Męczenniczki	pierwotnie poleski?, od k. XVII w. włodawski	między 1588, a 1657 r.	Orzechowo	

Miejscowość	Wzwanie	Dekanat	Data fundacji	Okręg parafialny (w XVIII w.)	Uwagi
Oziaty	św. Mikołaja	poleski, 1729 i później kobryński	przed 1555 r.	1726 r.: Oziaty Wielkie, Oziaty Małe, Stara Wieś, Telaki, Rykowicze; w 1759 r.: wzm. jeszcze Barany, Hajkowska; w 1784 r.: Oziaty Wielkie, Oziaty Małe, Stara Wieś, Telaki, Rykowicze, Mielniki	
Radzieź	Przemienienia Pańskiego	poleski?, od k. XVII w. włodawski	przed 1566 r.	Radzieź	
Rzeczyca	św. Michała Archanioła	poleski	przed 1588 r.	brak danych, najprawdopodobniej sama Rzeczyca	od 1663 r. patronat w rękach probostwa dywińskiego
Wielkoryta	św. Eliasza Proroka	poleski	przed 1566 r.	przed 1676 r. Wielkoryta, 1676–1759 Wielkoryta, Ruda, po 1759–1795 ponownie tylko Wielkoryta	
Wierzcholesie	św. Mikołaja	poleski	między 1668 a 1680 r.	Wierzcholesie, Chodenicze	Chodenicze były dobrami szlacheckimi
Zburaż	św. Szymona Słupnika	poleski	między 1668 a 1680 r.	Zburaż	

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Radziwiłłów, dz. X, sygn. 277, 279; dz. XVIII, sygn. 36

Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LVI, sygn. B.7

Sumariusz Metryki Litewskiej, ks. VII

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

Biblioteka Ordynacji Zamojskich, sygn. 930

Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas:

f. 11, spr. 1454, 1468;

f. 634, op. 1, spr. 48; op. 3, spr. 94, spr. 156

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі:

f. 1741, op. 1, spr. 12

f. 1928, op. 1, spr. 36

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Мetryka Litewska. Rejestry Podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r., oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссією для разбора древних актов, t. 2, Вильна 1867, t. 3, Вильна 1870, t. 6, Вильна 1872.

Документы Московскаго Архива Министерства Юстиции, t. 1, Москва 1897.

LITERATURA

Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969 (1970), s. 779–1049.

Dobrowolska W., *Chodkiewicz Hieronim (Jarosz)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 360–361.

Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.

Gil A., Skoczylas I., *Kościół wschodnie w Państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

Halecki O., *Chalecki Dymitr*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 3, Kraków 1937, s. 247–249.

Laszuk A., *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999.

P.J.K. Podlasiak [J. Pruszkowski], *Janów Biskupi, czyli Podlaski z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897.

Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

Гіль А., Сковчиляс І., *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Львів 2013.

Summary

The Church Network in the Polesie Demesne of Brest Stewardship between the 16th and 18th Centuries

The article is an attempt to reconstruct the network of churches within the Polesie demesne of Brest stewardship between the 16th c. and the end of the 18th c. There were a total of 18 parish centers in the discussed area. Initially, they were Orthodox churches. Starting from the 1st half of the 17th century, they transformed into Uniate ones. The church network had developed to the full by the 1670s. In the 18th c., only one chapel of ease was built, and another one, functioning at the Ruda royal court, was discontinued.

In the beginning, nearly all the churches of the Polesie area probably belonged to the protopopy (later deanery) of Polesie. Only 4 churches were different: Oziaty, between 1726 and 1729 reassigned to the deanery of Kobryn, as well as Radziej, Ołtusz and Orzechowo, which in the 18th century belonged to the deanery of Włodawa. Some records suggest that originally those three could also have been part of the protopopy/deanery of Polesie.

The analysis of the layout of the parish network in the area clearly shows the huge impact of geography. Numerous boggy and hardly manageable areas were the reason why one-village parishes were predominant in the Polesie demesne, which was more typical of southern Uniate dioceses than of the area of the Grand Duchy of Lithuania (where the model of parish covering several villages was more popular).